

СУТНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ В ТЕОРІЇ ПОЛІТИЧНОГО РЕАЛІЗМУ

У статті досліджується сутність державного суверенітету в теорії політичного реалізму. Аналізуються основні принципи даної теорії та окреслюється обґрунтоване в ній традиційне розуміння державного суверенітету. Зокрема, наводяться основні характеристики Вестфальської системи міжнародних відносин, а також наслідки правового закріплення державного суверенітету в міжнародній практиці.

Ключові слова: державний суверенітет, національна держава, національні інтереси, національна могутність, міжнародна система, політична рівновага.

Троян І.В.

СУЩНОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО СУВЕРЕНИТЕТА В ТЕОРИИ ПОЛИТИЧЕСКОГО РЕАЛИЗМА

В статье исследуется сущность государственного суверенитета в теории политического реализма. Анализируются основные принципы данной теории и выделяется обусловленное в ней традиционное понимание государственного суверенитета. В частности наводятся основные характеристики Вестфальской системы международных отношений, а также результаты правового закрепления государственного суверенитета в международной практике.

Ключевые слова: государственный суверенитет, национальная безопасность, национальные интересы, национальная мощь, международная система, политическое равновесие.

Troayn I.

THE STATE SOVEREIGNTY IN THE THEORY OF POLITICAL OF REALISM

In the article state sovereignty are investigated in the theory of political of realism. The traditional understanding of state sovereignty, grounded in the theory of realism is outlined in particular and basic principles of this theory are analysed. Basic descriptions of Vestfallen in the system of international relations and consequences of the legal fixing of state sovereignty are pointed in international practice.

Key words: state sovereignty, national state, national interests, national power, international system, political equilibrium.

Державний суверенітет є одним із центральних понять у теорії міжнародних відносин. Сформувавшись історично, він став необхідним атрибутом держави та гарантом принципу невтручання одних незалежних держав у справи інших. Проте, з середини ХХ ст. під впливом різних міжнародних процесів державний суверенітет зазнає значної трансформації. Головним чином це пов'язано з появою нових міжнародних акторів – впливових міжнародних організацій, транснаціональних корпорацій, які сприяють політичній та економічній інтеграції світу. З таким розвитком глобальної інфраструктури держави стали взаємозалежними одні від одних. Відтак сутність і значення державного суверенітету видозмінились у бік послаблення через нездатність національних держав регулювати економічні, культурні та політичні обміни. Сьогодні суверенітет формально продовжує залишатись важливою основою для міжнародних відносин, але вже не відображає реального контролю над територією [1].

Причини значної зміни сутності державного суверенітету, на нашу думку, слід шукати через аналіз теорії міжнародних відносин. У контексті цього питання актуальними є погляди реалістської парадигми. Окреслена теорія має таку назву, головними чином, саме через свій інтерес до реальної людської природи та реального пояснення історичного процесу [2, с.1]. Варто також відзначити, що реалізм був домінуючою моделлю міжнародних відносин у минулому з часу формування Вестфальської системи міжнародних відносин близько шести десятиліть. З огляду на це, дослідження сутності державного суверенітету в рамках теорії політичного реалізму дозволяє правильно зрозуміти і передбачити подальшу еволюцію розвитку даного поняття.

Зазначена проблематика є актуальною і для України. Як суверенна демократична держава Україна проводить свою зовнішньополітичну діяльність на основі принципів, закладених традиційною (Вестфальською) системою міжнародних відносин. Пріоритетними в її зовнішній політиці виступають принципи гарантування національної безпеки та невтручання у внутрішні справи інших держав. Проте сьогодні в умовах інтеграції національних держав у міжнародне співтовариство перед Україною постає потреба наукового переосмислення сутності державного суверенітету та принципів реалістської парадигми міжнародних відносин.

Метою статті є дослідження сутності державного суверенітету в теорії політичного реалізму та розв'язання таких завдань: охарактеризувати Вестфальську систему міжнародних відносин, визначити головні принципи теорії реалізму, розкрити зміст концепції державного суверенітету в цій теорії та виділити причини трансформації поняття державного суверенітету.

Проблема аналізу сутності державного суверенітету в рамках реалістської теорії міжнародних відносин досить широко досліджена в зарубіжній і російській історіографії. Варто виділити дослідження теорій міжнародних відносин Б.Блера, Р.Палана, Р. Крауфорда, О.Холсті, а також А.Кустарєва, Л.Проценка, П. Циганкова, В.Шевцова, В.Конишева та ін. В українській науковій літературі ця проблематика висвітлюється в дослідженнях В. Касьяна, Н. Кремень, М. Палієнка, О. Рудакевича, Р. Сербіна та ін.

Ідея державного суверенітету пройшла тривалий шлях власного розвитку: від влади суверена-монарха, який користувався підвладною йому територією на власний розсуд, до утворення національної держави, за якої вона знайшла своє практичне втілення і правове закріплення у Вестфальському мирному договорі 1648 р. Державний суверенітет заклав основу для рівності – визнання за кожним народом права самостійно обирати форму правління, яку інші зобов'язані визнати. Ця ознака держави сформувалась у рамках Вестфальської системи міжнародних відносин і згодом поширилась на всю глобальну міжнародну систему.

Отримавши чітко визначені кордони, національні держави стали структурними одиницями Вестфальської системи міжнародних відносин та її головними акторами. Варто вказати, що стрижнем існування даної системи було міждержавне насильство. Завдяки власним економічним ресурсам і лояльності своїх громадян держави мали можливість і моральне право використовувати військові засоби примусу. За таких умов вищі органи держави, володіючи суверенітетом в межах своєї території, прагнули також і могутності в міжнародних відносинах. Таким чином, з процесами становлення національних держав державний суверенітет перетворився на атрибут держави і виступав її охороною від зовнішнього втручання [3].

Хоча Вестфальська система міжнародних відносин і гарантувала державам юридичну суверенність і рівноправність, проте на практиці вони мали різні можливості впливу на міжнародне середовище. Національні держави проводили свою зовнішню політику, насамперед, в ієрархічній системі, в якій ключову роль відігравали стосунки між великими державами. Міжнародні відносини були державно-центричними та сконцентрованими на відносинах великих держав і розвивались „зверху вниз”, внаслідок

чого малі держави могли користуватись свободою дій лише тією мірою, в якій їм було дозволено наддержавами [4, с. 227].

Одночасно маємо відмітити, що гарантом порядку і стабільності міжнародних відносин європейських країн служив „баланс сил” або система політичної рівноваги, основний зміст якої полягав у тому, щоб надмірні амбіції певної держави були приборкані за допомогою узгодженої позиції інших держав, які можуть стати їх жертвами. Як зазначає Г.Кіссінджер, з крахом моделі монополярного світового порядку, домінуючу роль в якому займала Римська імперія, рівновага сил стала єдиним способом збереження стабільності в міжнародному середовищі. Новоутворені держави з різним силовим потенціалом були змушені взаємодіяти між собою. Відтак, теорія „балансу сил” втілилась у практиці, щоб сильніша держава не змогла поглинути слабшу [5, с.11]. Таким чином, баланс сили де-факто обмежував суверенітет держав на міжнародній арені.

Отже, основними характеристиками Вестфальської системи міжнародних відносин є національна держава – основна форма політичної організації суспільства, формування ієрархії держав (могутні/слабкі), що відображає їх фактичну нерівність, система політичної рівноваги як чинник регулювання відносин між суверенними державами та державний суверенітет як важливий принцип міжнародних відносин. Останній став своєрідним пропуском держави на міжнародну арену. Відтак його можна визначити як історично зумовлену політико-юридичну властивість національної держави, що відображає її верховенство і рівень самостійності у вирішенні внутрішніх питань та у взаємовідносинах з іншими державами [6, с.53]. Як атрибут держави суверенітет за своїми ознаками неподільний і незмінний. Такий традиційний підхід до проблеми визначення державного суверенітету теоретично обґрунтували і розвинули представники реалістичної парадигми міжнародних відносин.

Школа політичного реалізму виникла у США у другій половині 40-х років під керівництвом Г. Морґентау [2]. До представників даної школи також належать М.Вебер, К. Уолт, Г. Кіссінджер, А. Уолферс, К. Томпсон, Р. Нібур, У. Ліпман та ін. Після Другої Світової війни реалізм став домінуючою тенденцією міжнародних відносин [4, с. 228].

У теорії політичного реалізму центральними є закладені Вестфальською міжнародною системою поняття національного інтересу, „балансу сил” і безпеки. Розглянемо їх детальніше.

Г.Морґентау стверджував, що зовнішня політика держав повинна будуватись виключно на фундаменті їхніх національних інтересів, основою яких є політичний інтерес, який пов’язує існуючі закони міжнародних відносин з потребами людей в безпеці і розвитку [2]. Основною рушійною силою держави для захисту національних інтересів є боротьба за військову та економічну владу. Г.Морґентау констатує, що „міжнародна політика, подібно до будь-якої іншої політики, є боротьба за владу; якою б не була кінцева мета міжнародної політики, її безпосередньою ціллю завжди є влада” [2]. Відтак, на думку реалістів, головним обов’язком держави виступає захист інтересів громадян. Реалізація національних інтересів дає державі можливість зайняти вигідне місце у міжнародній системі.

Зміст теорії „балансу сил” найбільш яскраво відображають погляди А. Волферса. Він зіставив міжнародні відносини з більярдними шарами, які взаємодіють на більярдному столі (міжнародній арені). Великі шари штовхають маленькі у вигідному їм напрямі. Разом з тим, союз малих шарів може зменшити траєкторію руху великих. Спільним їх знаменником виступає силова політика. Силу, на думку реалістів, держава повинна використовувати у проведенні зовнішньої політики як інструмент для досягнення власних цілей. При цьому державний суверенітет є жорстким покриттям держави ззовні [4, с. 228].

Слід зазначити, що в теорії політичного реалізму роль держави є пріоритетною. Держава є, по-суті, єдиним визначальним актором міжнародної системи [7]. Представники цієї теорії дотримуються думки, що в сучасному світі головною особливістю міжнародної політики є постійне прагнення великих держав зберегти існуючий на міжнародній арені

порядок, за умови, якщо він для них є цілком вигідний або ж, якщо – невигідний, змінити його на свою користь.

Важливою для політичного реалізму є проблема безпеки. Останню представники даної теорії розуміють, перш за все, як військово-силову могутність держави. У світовій практиці, на їхню думку, не існує єдиної правлячої структури, політику якої мають реалізовувати всі держави. Тим самим характер міжнародних відносин – анархічний [8].

На думку реалістів, держави ведуть постійну боротьбу за переваги у міжнародному середовищі. При цьому державний суверенітет є їх правом відстоювати і реалізовувати свої національні інтереси. Він виступає необхідною умовою існування держави на міжнародній арені, завдяки якій держава може виконувати свої функції [9].

Отже, головними положеннями теорії політичного реалізму слід назвати: суверенні держави є основними раціональними акторами на міжнародній арені які діють відповідно до своїх національних інтересів; зовнішня політика держави визначається виключно національними інтересами; загальні результати світової політики залежать від сили держав; метою світової політики є стабільний мир; міжнародна система є анархічного типу. Основними принципами міжнародної системи в уявленнях реалістів є суверенітет, невтручання і колективна безпека, гарантом якої виступає держава. Держави є самостійними акторами і не визнають над собою іншої (вищої) влади і діють на основі власних національних інтересів. Відтак, визначаючи державу, завдяки її владно-силовим ресурсам, головним міжнародним актором, а державний суверенітет – правом держави відстоювати свої національні інтереси на міжнародній арені, представники політичного реалізму відображають традиційне (Вестфальське) розуміння сутності державного суверенітету.

Сьогодні в науковій літературі з посиленням глобалізаційних процесів та появою нових акторів світової політики обґрунтовуються тенденції втрати національними державами свого впливу та кризи традиційного способу їх функціонування на міжнародній арені. Міжнародна практика свідчить, що моноцентрична структура влади конкуруючих держав змінилась поліцентричним розподілом влади, в якому транснаціональні корпорації та міжнародні організації діють, виходячи за кордони національної держави. При цьому кордони національних держав є настільки прозорими, що вони не можуть забезпечити власну внутрішню стабільність. Так національні держави втратили свою суверенну значущість у практиці. Разом з тим зазнала змін і теорія „балансу сил”. У сучасних умовах джерела силової політики полягають вже не у внутрішніх чинниках, що визначають їх поведінку, а в жорсткому впливові міжнародної структури. За таких умов державний суверенітет зазнав трансформації свого змісту. Його розуміють як розчленовану між новими акторами владу. Зокрема сучасні дослідники розмежовують суверенітет як титул (атрибут) на міжнародній арені і як автономію – різну можливість держав ним користуватись на практиці.

Ці зміни міжнародної системи суттєво вплинули на теорію політичного реалізму. Наприкінці ХХ ст. теоретики політичного реалізму почали звертати увагу на послаблення ролі та значення національної держави, показуючи тим самим готовність до перегляду ряду положень реалістичної парадигми. Зокрема Б. Бузан розглянув діяльність „сильних” та „слабких” держав на міжнародній арені і, у зв’язку із зміною природи міжнародних відносин, зазначив, що гарантами міжнародної безпеки цілком здатні бути західні ліберально-демократичні держави. Він вважає, що досягнення прогресу стає доступним навіть для слабких держав [10]. Слід зазначити, що поняття „слабкої держави” використовується переважно в українській науковій літературі, натомість в зарубіжній – існує більш широке поняття – „failed state”, що означає втрачаючий силу, той, що стає слабким, неадекватним, таким, що не виправдовує надій [11, с. 241].

Проте більшість представників політичного реалізму ігнорує зростаючу взаємозалежність держав і глобалізацію міжнародних відносин. У зв’язку з цим ряд положень теорії політичного реалізму в сучасних умовах розвитку міжнародної системи

піддається значній критиці з боку марксистів, ідеалістів і модерністської течії міжнародних відносин. Вони зауважують, що роль і функції використання сили в міжнародній політиці під дією процесів глобалізації, інтеграції та регіоналізації змінилися. У зв'язку з цим принципи реалістської теорії вже не діють у міжнародній практиці. Вразливим для критики у реалістів залишається також надмірно прагматичний підхід до реалізації національних інтересів у міжнародних відносинах, примат архаїчності міжнародної системи, а разом з тим і абсолютизація ідеї суверенітету держави [11, с. 240].

Першим і найбільш рішучим реформатором теорії реалізму став К.Уолт, який поставив під сумнів ряд її положень, і тим самим заклав основи для розвитку неореалізму. Варто вказати, що неореалісти намагались подолати недоліки класичного реалізму, застосувавши концепції і методи інших наук і одночасно зберегти ознаки реалізму. Вони не заперечують положення про державу як головного актора міжнародних відносин і разом з тим значну увагу приділяють іншим суб'єктам міжнародних взаємодій і процесам глобалізації.

Суверенну державу К.Уолт розглядає як розподіл можливостей (примусів і обмежень), наданий державам міжнародною системою. Таке твердження сьогодні є найбільш поширеним. Він зазначає, що анархія міжнародних відносин є кращою від ієрархії. Головним чином тому, що держави в міжнародній структурі є рівними. Відповідно одна держава немає більших прав на владу ніж інша. Анархічна природа міжнародних відносин дозволяє державам створювати наднаціональні органи управління та координації. Натомість підвищена активність наднаціональних акторів не впливає на роль держави в міжнародній політиці.

Захист державного суверенітету є головною функцією держав. Проте для К.Уолта державний суверенітет не означає повної свободи дій в їх зовнішньополітичній діяльності. Відповідно поняття „суверенітет” і „залежність” є тотожними. Суверенітет означає право держави самостійно визначати, як вирішувати свої внутрішні і зовнішні проблеми. Способом їх вирішення є пошук допомоги від інших держав, а це обмежує свободу вибору дій держав. Важливо відзначити, що К. Уолт допускає змінність міжнародної структури. Зокрема, вона зазнає значних змін через трансформації, пов'язані захистом державного суверенітету. До них він відносить появу транснаціональних корпорацій, які розмивають кордони національної держави [12, с. 64].

К.Уолт зазначає, що якщо анархія і захист державного суверенітету є незмінними атрибутами міжнародної системи, то розподіл сили змінюється. Міжнародну структуру необхідно розглядати як залежність двох змінних: кількості великих держав і розподілу сили між ними. Виходячи з того, що держави є різними за силовим потенціалом, він вказує, що малі (слабкі) держави не мають значного впливу на міжнародну систему. Проте їх роль у міжнародній політиці не зменшується. Необхідно вивчати, як вони виживають при відкритому втручанні великих держав або в умовах відносної свободи [12, с.65].

Отже, в реалістській парадигмі міжнародних відносин держава виступає єдиним визначальним актором міжнародної системи. Вона керується лише власними національними інтересами у проведенні зовнішньої політики, а державний суверенітет виступає правом держави відстоювати ці національні інтереси на міжнародній арені. Такий класичний підхід до розуміння суті державного суверенітету в сучасних умовах розвитку міжнародних відносин зазнає значної трансформації. Проте, на нашу думку, мова йде не про його зникнення як атрибуту держави, а про зміну змісту, ознак і функцій у зв'язку з процесом переходу частини функцій держави до інших акторів. У теорії політичного неореалізму сутність державного суверенітету дещо відмінна від реалістської парадигми. Насамперед, через визнання неореалістами впливу на державний суверенітет міжнародної структури. Захист державного суверенітету виступає важливою функцією держав. Проте суверенітет є обмеженим, позаяк держави володіють різними силовими, політичними, економічними ресурсами і по-різному можуть його використовувати в

міжнародному середовищі. Зокрема, неореалісти по-іншому підходять до визначення міжнародної політики. Якщо з точки зору реалізму міжнародна політика є боротьбою держав за владу і вплив, то неореалізм визначає її як взаємодію держав, норм і принципів, які виникають при такій взаємодії.

У сучасних теоріях міжнародних відносин зустрічаються як традиційні підходи до визначення державного суверенітету, так і новітні, в яких ставиться під питання його автономність. Аналіз і відстеження трансформації сутності державного суверенітету в рамках останніх є предметом наших подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кустарев А. Кризис государственного суверенитета / А. Кустарев // Космополис. – 2003. – №3 (13). – Режим доступа до журн.: <http://risa.ru/cosmopolis/archives/3/kustarev.html>.
2. Моргантау Г. Политические отношения между нациями. Борьба за власть и мир / Г. Моргантау // Социально – политический журнал. – 1997. – № 2. – С. 189—201.
3. Мере Ж. Принцип суверенітету. Історія та основи новітньої влади. / Перекл. з французької Л. Коконовича / Жерар Мере. – Львів: Кальварія, 2003. – 216 с.
4. Грум Дж. Растущее многообразие международных акторов / Дж. Грум // Международные отношения: социологические подходы. – 1998. – № 2. – С. 222 – 239.
5. Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер – Москва: Научно – издательский центр „Ладомир”, 1994. – 824 с.
6. Кузнецова Е. Западные концепции государственного суверенитета / Е. Кузнецова // Международные процессы. – 2006. – № 2 (11). – 156с.
7. Palan R. On the idealist origins of the realist theory of international relations / R. Palan, B. Blair // Review of international studies. – 1993. – № 19. – P. 385–399.
8. Проценко Л. Современные теории международных отношений как условие формирования у населения новой картины мира (Социальное пространство личности) / Л. Проценко // Развитие личности. – 2002. – № 1. – С.40-53.
9. Кремень Т. Еволюція поглядів на державний / Т. Кремень // Політичний менеджмент: Український науковий журнал. – 2004. –№1. – С. 153-162
10. Соловйов Е. Симптом усталости от «научного либерализма» / Едуард Соловйов // Международные процессы. – 2009. – №1(19). – Режим доступа до журн.: <http://www.intertrends.ru/seven/016.htm>
11. Мандрагель В.А. Причины та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз / В.А. Мандрагель – К.: Інститут металофізики ім. Г.В. Курдюмова НАН України, 2003. – 570 с.
12. Коньшев В.Н. Американський неореалізм о природе войны: еволюція политической теории / В.Н. Коньшев – СПб.: Наука, 2004. – 372 с.